

From the Legitimation of Kingship to the Politics of Living within the Field of Power: A Foucaultian Reading of *Kelileh-o-Demneh*

Haleh Kiani Barforoushi¹

Abstract

Informed by Michel Foucault's conceptualisations of power, this study re-reads *Kelileh-o-Demneh* to move beyond readings that confine this work solely to the consolidation of the ideology of kingship. The central research question of this article is whether *Kelileh-o-Demneh* merely represents a discourse of obedience to power, or whether—on another level—it also articulates the logic of action and survival within the power structure. Adopting an analytical-interpretive approach and drawing upon Foucault's concepts, such as "power relations," "microphysics of power," "power/knowledge nexus," and "the production of the subject," this research demonstrates that *Kelileh-o-Demneh* operates on two distinct yet simultaneous levels: Firstly, at the level of explicit and implicit discourse, it legitimizes the royal order and consolidates the hierarchy of power. Secondly, at the narrative and processual level, it represents patterns of action within a network of power relations, where decisions are shaped not merely by the king, but through discourse, interpretation, suspicion, and mediation. This study argues that truth, ethics, and loyalty are not absolute concepts but derive their meaning in relation to the position and status of the actors involved. In this light, *Kelileh-o-Demneh* becomes a "narrative laboratory of the field of power," wherein strategies for survival, decision-making, and influence in unstable power dynamics are represented and implicitly taught. The research findings indicate that while this work reproduces the ideology of kingship, it also exposes the internal and precarious mechanisms of power. Through the repetition of narrative situations, it leads to the production of a strategic subject.

Keywords: *Kelileh-o-Demneh*, Michel Foucault, Microphysics of Power, Representation of Monarchical Legitimacy

1. Assistant Professor in Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. (h.kiyani@umz.ac.ir)

Extended Abstract

1. Introduction

Kelileh-o-Demneh is one of the most significant didactical-political texts in Persian literature, consistently occupying a central place in research concerning political thought, the ethics of governance, and didactic literature. A substantial body of scholarship views the work as a text serving to consolidate royal order, legitimise the monarch, and reproduce social hierarchies. These readings—whether examining the book’s overt teachings or analysing its hidden ideological layers—emphasise that *Kelileh-o-Demneh* calls upon the reader to accept the existing order and submit to political authority. However, focusing solely on this aspect fails to account for the full range of the work’s narrative and intellectual potential. The central question of the present study is whether *Kelileh-o-Demneh* merely represents a discourse of obedience to power and the legitimacy of kingship, or whether—on another level—it also articulates the logic of action and survival within the power structure. The article is premised on the idea that this work, alongside reproducing the ideology of kingship, portrays a network of power relations in which the survival and success of actors depend on their ability to grasp the situation, manage their speech, and influence the perceptions of others.

2. Methodology

Informed by Foucault’s theorisation, this study employs a descriptive-analytical method and discourse analysis to analyse *Kelileh-o-Demneh*. In this article, the main narratives and embedded tales are examined in terms of the representation of power relations, decision-making mechanisms, the production of truth, and patterns of action. This study aims to employ theoretical concepts not as a framework imposed upon the text, but as a tool to reveal mechanisms observable within the narratives themselves. Accordingly, the analysis is grounded in recurring patterns of action, narrative consequences, and the fates of the characters.

3. Theoretical Framework

The theoretical basis of the research echoes some of the most significant concepts of power conceptualised by Michel Foucault. Foucault views power not as something centralised or belonging to a specific individual or institution, but rather as a network of relations that permeates society and operates through everyday actions. Accordingly, power is not merely repressive but also productive; it generates truth, creates knowledge, and shapes subjects. Within this framework, four key concepts are employed in the textual analysis:

“power relations,” “the nexus of power and knowledge,” “the micro-physics of power,” and “the production of the subject.”

4. Discussion and Analysis

Textual analysis reveals that *Kelileh-o-Demneh* operates on two distinct yet simultaneous levels. At the first level, the text addresses the representation and consolidation of royal legitimacy; here, the king is portrayed as possessing a sacred, pre-existing legitimacy, and the political order is presented as an integral part of the cosmic order. Many of the book’s precepts, narratives, and value structures serve to reinforce this discourse. Yet, on another level, the narratives present a more complex picture of power. At this level, power is not vested solely in the king but is distributed across the decision-making process. Figures such as Demneh—despite lacking formal authority—alter the course of political decision-making through storytelling, the interpretation of signs, the sowing of suspicion, and the management of perception. Furthermore, an analysis of the tales reveals that truth in this work is not an absolute or independent entity; rather, it is shaped by the situation, the speaker’s position, and power dynamics. In many instances, the success of a statement depends not on its veracity, but on its capacity to influence others. Consequently, these narratives highlight practical efficacy in managing situations more than they reward moral virtue. The outcome of these processes is the production of a model of subjectivity which this study terms “courtly subject.” This subject is a cautious, situationally astute, and calculating individual, keenly aware of power dynamics, who views their survival as contingent upon accurately assessing conditions and adjusting their behaviour accordingly.

5. Conclusion

This study concludes that reducing *Kelileh-o-Demneh* to a purely ideological text serving to legitimise the monarchy fails to account for all dimensions of the work. While the text, on a manifest level, addresses the consolidation of monarchical order and the reproduction of power hierarchies, it simultaneously reveals—at the narrative level—a network of fluid and multilayered power relations. In the light of Foucault’s thought, it becomes evident that power in *Kelileh-o-Demneh* operates not so much through the persona of the king as through discursive processes, mediations, acts of storytelling, and interactions between characters. Furthermore, by repeatedly depicting critical situations and the consequences of actions, the work imparts a form of practical rationality for navigating the realm of power. In this light, *Kelileh-o-Demneh* becomes a “narrative laboratory of the field of power,”

wherein strategies for survival, decision-making, and influence in unstable power dynamics are represented and implicitly taught.

Bibliography

- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews*. Gordon, C (ed.). NP: Pantheon Books.
- Foucault, M. 1982. "The Subject and Power," *Critical Inquiry*, vol. 8, no. 4: 777-795.
- Foucault, M. 1378 [1999]. *Morāqebat va Tanbeeh: Tavalod-e Zendān*. Sarkhosh, N and Jahan-dideh, A (trans.). Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. 1379 [2000]. *Farāsooye Sākht-garāei va Hermeneutic*. Bashirieh, H (trans.). Tehran: Ney. [In Persian].
- Foucault, M. 1388 [2009]. *Erādeh be Dānestan*. Sarkhosh, N and Jahan-dideh, A (trans.). Tehran: Ney. [In Persian].
- Sheridan, A. 1980. *Michel Foucault: The Will to Truth*. London: Tavistock.
- Smart, B. 1994. "Rationality, Power, and Subjectivity," in *Michel Foucault*, vol. 4, London: Routledge.

How to cite:

Kiani Barforoushi, H. 2026. "From the Legitimation of Kingship to the Politics of Living within the Field of Power: A Foucaultian Reading of *Kelileh-o-Demneh*", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 22(1): 183-207. DOI:10.22124/naqd.2026.33471.2814

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

بازخوانی ایدئولوژیک کلیله و دمنه:

از مشروعیت بخشی به سلطنت تا سیاست زیستن در میدان قدرت (باتکیه بر دیدگاه‌های میشل فوکو)

هاله کیانی بارفروشی ¹

چکیده

این مقاله با بازخوانی کلیله و دمنه در پرتو مفاهیم قدرت در اندیشه میشل فوکو، می‌کوشد از خوانش‌هایی که این اثر را صرفاً در خدمت تثبیت ایدئولوژی سلطنت می‌دانند فراتر رود. مسئله اصلی پژوهش این است که آیا کلیله و دمنه تنها بازنمایی‌کننده گفتمان اطاعت از قدرت است، یا در سطحی دیگر، منطق کنش و بقا در میدان قدرت را نیز صورت‌بندی می‌کند. این پژوهش با اتخاذ رویکردی تحلیلی-تفسیری و باتکیه بر مفاهیمی از اندیشه فوکو چون «قدرت به مثابه رابطه»، «میکروفیزیک قدرت»، «پیوند قدرت/دانش» و «تولید سوژه»، نشان می‌دهد که این اثر در دو سطح متمایز اما هم‌زمان عمل می‌کند: نخست، در سطح گفتمان آشکار و ضمنی، به مشروعیت بخشی به نظم سلطنتی و تثبیت سلسله مراتب قدرت می‌پردازد؛ و دوم، در سطح روایی و فرایندی، الگوهای کنش در شبکه‌ای از روابط قدرت را نشان می‌دهد، جایی که تصمیم‌ها نه صرفاً از سوی پادشاه، بلکه از خلال گفتار، تفسیر، سوءظن و میانجی‌گری شکل می‌گیرند. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در این متن، حقیقت، اخلاق و وفاداری، نه به صورت مطلق، بلکه در نسبت با موقعیت و جایگاه کنشگران معنا می‌یابند و بقا در گرو توانایی مدیریت این نسبت‌هاست. از این منظر، کلیله و دمنه را می‌توان نوعی «آزمایشگاه روایی میدان قدرت» دانست که در آن، استراتژی‌های بقا، تصمیم‌گیری و اثرگذاری در شرایط ناپایدار قدرت بازنمایی و به صورت ضمنی آموزش داده می‌شود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که این اثر، در عین بازتولید ایدئولوژی سلطنت، سازوکارهای درونی، ناپایدار و رابطه‌ای قدرت را نیز آشکار می‌سازد و از خلال ایجاد موقعیت‌های روایی، به تولید نوعی سوژه موقعیت‌شناس و استراتژیک می‌پردازد. بدین ترتیب، کلیله و دمنه نه صرفاً متنی تعلیمی یا ایدئولوژیک، بلکه صورت‌بندی‌ای روایی از عقلانیت عملی زیستن در میدان قدرت است.

واژگان کلیدی: کلیله و دمنه؛ میشل فوکو و قدرت؛ میکروفیزیک قدرت؛ بازنمایی مشروعیت سلطنت؛ سیاست‌های بقا؛ سوژه درباری.

* h.kiyani@umz.ac.ir

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

۱- مقدمه

کلیده‌ودمنه کتابی است که هم خود نصرالله منشی در مقدمه بیان می‌کند که این اثر برای پادشاهان و حکومتیان در کشورداری مفید است و هم از متن کتاب و توصیه‌های اخلاقی متعدد پیدا و پنهان آن در موضوعات مربوط به کشورداری، تعامل با زیردستان نوع رفتار با پادشاه و مسائلی مانند آن برمی‌آید که در قالب مجموعه‌داستان‌هایی تودرتو، با متنی سیاسی-اجتماعی مواجهیم. موضوعات سیاسی کلیده‌ودمنه همواره مورد توجه پژوهشگران قرار داشته است که می‌توان این ارزیابی‌ها را در دو طیف کلی قرار داد: عده‌ای برآنند که این کتاب، به تثبیت ایده‌ی بر خورداری پادشاه از فرّه ایزدی و در نتیجه لزوم اطاعت بی‌چون و چرا از او در قالب داستان می‌پردازد، و در پژوهش‌های جدیدتر نیز همین ایده، نه فقط در لایه‌های ظاهری متن، بلکه در لایه‌های پنهان آن تبیین شده است. اما در مقاله حاضر، ضمن تبیین دو دیدگاه نخست، برداشت سومی از لایه‌ی ایدئولوژیک کلیده‌ودمنه ارائه خواهد شد.

در خوانش‌های رایج، کلیده‌ودمنه غالباً به‌عنوان متنی در خدمت تثبیت نظم سلطنتی و بازتولید ایدئولوژی اطاعت از پادشاه تفسیر شده است. این رویکردها، چه در سطح آشکار و چه در لایه‌های پنهان متن، بر مفاهیمی چون فرّه ایزدی، سلسله‌مراتب اجتماعی و ضرورت تبعیت از قدرت مرکزی تأکید می‌کنند. با این حال، تمرکز صرف بر این وجه ایدئولوژیک، بخشی از کارکردهای پیچیده‌تر این اثر را نادیده می‌گذارد.

این مقاله باتکیه بر مفاهیم «قدرت» در اندیشه میشل فوکو، می‌کوشد نشان دهد کلیده‌ودمنه، علاوه بر بازنمایی ایدئولوژی مشروعیت بی‌چون و چرای قدرت، صحنه‌ای از کنش‌های پیچیده در یک میدان قدرت است؛ میدانی که در آن، قدرت نه صرفاً در رأس هرم سیاسی، بلکه در شبکه‌ای از روابط، گفتارها و استراتژی‌های کنشگران توزیع شده است. از این منظر، این اثر را می‌توان نه فقط متنی در جهت مشروعیت بخشی به قدرت، بلکه نوعی «آزمایشگاه موقعیت» دانست که در آن، الگوهای بقا، تصمیم‌گیری و کنش در شرایط ناپایدار قدرت به صورت روایی بازنمایی می‌شوند. این پژوهش درصدد است به این پرسش‌ها پاسخ گوید: کلیده‌ودمنه چگونه هم‌زمان دو کارکرد متعارض (تثبیت ایدئولوژی سلطنت و آموزش منطق کنش در میدان قدرت) را در ساختار روایی خود ممکن می‌سازد؟ و در حکایت‌های کلیده‌ودمنه، قدرت چگونه از سطح «تصمیم پادشاه» به سطح «فرایند تولید تصمیم» در شبکه‌ای از کنشگران، گفتارها و روایت‌ها منتقل می‌شود؟

۲- پیشینه پژوهش

مسئله مقاله حاضر، براساس بازاندیشی در پژوهش‌هایی که تا پیش از این بر روی کلیله و دمنه از منظر سیاسی و اجتماعی انجام شده شکل گرفته و در نتیجه پیشینه پژوهش‌های این حوزه، بخشی از تحلیل‌های این جستار را شکل می‌دهد. بنابراین در بخش پیشینه صرفاً به یک مقاله اشاره می‌شود که در آن موقعیت‌های طراحی شده در کلیله و دمنه از منظر اخلاق ماکیاولیستی بررسی شده است. مقاله «تبیین شکاف بین سیاست و اخلاق بر مبنای نظریه ماکیاولی با بررسی پند و اندرز در داستان شیر و گاو کلیله و دمنه» (رضوانیان و غفوری، ۱۳۹۴) به بررسی پند و اندرزهای دمنه پرداخته است. بر این اساس «دمنه عالم بی عمل است یا عالمی است که حزم و دوراندیشی ندارد و بسیاری از اصول را زیر پا می‌گذارد و وسیله را فدای هدف می‌کند» (همان: ۴۹) و از تحلیل پندهای دمنه و تمثیل‌های او به این نتیجه می‌رسد که پندهای او عمدتاً غیراخلاقی است و برای او نفع شخصی داشته و «برخلاف دیالوگ‌های اخلاق‌گرای اثر، شخصیت مسئله‌داری چون دمنه برای دست یافتن به اهدافش از فریب، حيله، فرصت‌طلبی و... استفاده می‌کند. چنین ساختاری خواسته یا ناخواسته به این مفاهیم وجهی مثبت می‌بخشد و تلویحاً این اصل مشهور ماکیاولی را به مخاطب یادآور می‌شود که هدف وسیله را توجیه می‌کند» (همان: ۵۶).

این مقاله درحالی که در یک مشاهده درست، به این نتیجه می‌رسد که «دمنه با استفاده از پندهای ظاهراً اخلاقی اما در واقع با توجیه فریب و فرصت‌طلبی، به هدف شخصی خود می‌رسد» اما در حقیقت این سازوکار را به امری اخلاقی/ غیراخلاقی تقلیل می‌دهد. در این خوانش، نصایح دمنه عموماً به دلیل جهت‌گیری شخصی و نتایج مخرب آن، «غیراخلاقی» تلقی می‌شوند. اما به نظر می‌رسد که متن کلیله و دمنه، واقعیت میدان قدرت را نشان می‌دهد و درصدد ارائه نسخه اخلاقی نیست. داستان، استدلال‌های اخلاقی دمنه را «تجویز» نمی‌کند بلکه «نمایش می‌دهد» که چنین کنشی در چنین موقعیتی رخ می‌دهد. در کلیله و دمنه، نصیحت و گفتار، نه صرفاً ابزار بیان حقیقت، بلکه بخشی از کنش در میدان قدرت‌اند. در این چارچوب، مسئله نه اخلاقی یا غیراخلاقی بودن کنش، بلکه نسبت آن با «موقعیت»، «جایگاه گوینده» و «شبکه قدرت» است. متن، بدون آنکه صراحتاً تجویز کند، الگوهای مختلف کنش (از جمله مکر، احتیاط، همکاری) را در موقعیت‌های متفاوت به نمایش می‌گذارد، تا پیامدهای هر کدام از این استراتژی‌ها را نشان دهد؛ موضوعی که در مقاله حاضر تحلیل و بررسی خواهد شد.

۳- چارچوب نظری

آثار میشل فوکو^۱ (۱۹۲۶-۱۹۸۴)، طیف وسیعی از مباحث مرتبط با علوم انسانی و مطالعات فرهنگی را در بر می‌گیرد. رابطه میان قدرت، دانش و سوژه را می‌توان از اصلی‌ترین محورهای اندیشگی او دانست. تحلیل‌های فوکو حوزه‌هایی همچون صورت‌بندی و دگرذیسی نظام‌های دانش و ساخت نظام‌های حقیقت، بازاندیشی در مفهوم قدرت و شکل‌گیری اشکال سوژکتیویته را در بر می‌گیرد.

آنچه در آثار فوکو اهمیت ویژه دارد، نه صرفاً ارائه تعاریف جدید، بلکه تغییر زاویه دید نسبت به سازوکارهای بنیادین اجتماع و دانش است؛ تغییری که تحلیل قدرت را از سطح نهادهای کلان به سطح روابط و فرایندهای درونی زندگی اجتماعی منتقل می‌کند. هدف اصلی تحلیل‌های انتقادی او این است که نقاب از چهره قدرت در جوامع بردارد و نشان دهد که در پشت چهره به‌ظاهر منسجم آن، چه سازوکارها و عواملی نهفته است.

فوکو با عرضه دو روش دیرینه‌شناسی دانش و تبارشناسی قدرت، به تبیین این مسئله پرداخته است. ریشه تبارشناسی فوکو براساس برداشت ویژه‌ای از مفاهیم قدرت، دانش، حقیقت و ارتباط این مفاهیم با یکدیگر قرار دارد. فوکو در تحلیل تبارشناسانه خود در آثاری مانند *مراقبت و مجازات* و *تاریخ جنسیت* این موضوع را مورد توجه قرار داده که چگونه انسان‌ها به‌واسطه قرار گرفتن در شبکه‌ای از روابط قدرت و دانش به سوژه و ابژه دانش و قدرت تبدیل می‌شوند. از این منظر، تحلیل فوکو صرفاً معطوف به توصیف ساختارهای قدرت نیست، بلکه به دنبال آشکار کردن نحوه درهم‌تنیدگی آن با تولید حقیقت و شکل‌گیری سوژه است؛ جایی که قدرت نه بیرونی و تحمیل‌شده، بلکه درون‌زا و شبکه‌ای عمل می‌کند.

از میان مباحث متعددی که فوکو مطرح می‌کند، تمرکز چارچوب نظری این مقاله بر روی مسئله «قدرت» از دیدگاه اوست و از بین مؤلفه‌های متعددی که او در تبیین قدرت طرح می‌کند، جستار حاضر بر روی مفاهیمی مانند «قدرت به‌مثابه رابطه» و موضوعاتی که حول این مفهوم محوری شکل می‌گیرند مانند: قدرت و دانش، گفتمان، میکروفیزیک قدرت^۲ و تولید سوژه، متمرکز است.

1. Michel Foucault
2. Microphysics of power

۴- قدرت به مثابه رابطه

قدرت چیست؟ به نظر می‌رسد که تعریف فوکو بسیار ساده است: قدرت نسبتی از نیروهاست، یا به عبارت بهتر، هر نسبتی از نیروها یک «نسبت قدرت» است. قدرت نه امری یکپارچه و متمرکز، بلکه شبکه‌ای از روابط متغیر و ناپایدار است که در سطوح مختلف اجتماعی عمل می‌کند و تنها از خلال این روابط قابل فهم است. فوکو قدرت را نه امری متمرکز در یک نهاد یا فرد، بلکه شبکه‌ای از روابط می‌داند که در سراسر بدنه اجتماع جریان دارد و از خلال تعاملات میان افراد اعمال می‌شود (Foucault, 1980: 98-100). بر اساس اندیشه‌های او «قدرت به مثابه بافتی از روابط عمل می‌کند، بدین معنا که روابط قدرت در همه انواع ارتباطات به صورت درونی وجود دارد و روابط انسانی را باید بر مبنای آن تفسیر کرد. فوکو به پیروی از نیچه، قدرت را به مثابه تکثر نیروها در روابط تنش‌آمیز «من-دیگری» جاری می‌بیند» (بهیان، ۱۳۸۹: ۱۵).

به بیان دیگر، تأکید فوکو بر «رابطه‌ای بودن» قدرت، تلاشی است برای فاصله گرفتن از هرگونه فهم ذات‌گرایانه یا متمرکز از آن. فوکو نشان می‌دهد که در سنت اندیشه سیاسی کلاسیک، قدرت عمدتاً در قالب رابطه حاکم و رعیت فهم می‌شد؛ اما او این تلقی را به چالش کشیده و نشان می‌دهد که قدرت در عمل در سطح جامعه جریان دارد (فوکو، ۱۳۸۸: ۱۰۸). بنابراین در حالی که در دیدگاه سنتی، قدرت، نفوذ خارجی بر انسان‌ها تلقی می‌شود از دیدگاه فوکو، قدرت مجموعه اعمالی است که اعمال دیگر را برمی‌انگیزد و از همدیگر ناشی می‌شود.

مسئله اصلی، دیگر این نیست که «چه کسی قدرت دارد»، بلکه مسئله این است که «قدرت چگونه عمل می‌کند». قدرت نقش مستقیماً مولدی ایفا می‌کند و ناشی از پایین است، چندجهته است و هم از بالا به پایین و هم از پایین به بالا عمل می‌کند (دریفوس و رابینو، ۱۳۷۹: ۳۱۲). بنابراین می‌توان فهرستی ضرورتاً گشوده از متغیرهایی را در نظر گرفت که بیانگر نسبت نیروها یا قدرت‌اند و سازنده اعمالی بر اعمال دیگر: «برانگیختن، ترغیب کردن، اغوا کردن، تسهیل یا دشوار کردن، گسترش دادن یا محدود کردن، کمتر یا بیشتر محتمل کردن... اینها مقوله‌های قدرت‌اند» (دلوز، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

براین اساس، اگر قدرت نه به عنوان امری متمرکز، بلکه به مثابه شبکه‌ای از روابط در نظر گرفته شود، تحلیل متونی مانند کلیله و دمنه نیز از تمرکز صرف بر «شاه» به سمت بررسی «روابط میان کنشگران» جابه‌جا می‌شود. در این چارچوب، دیگر نمی‌توان قدرت را صرفاً در شخصیت پادشاه جست، بلکه باید آن را در تعاملات میان شاه، وزیر، مشاور، و حتی کنشگران

حاشیه‌ای مانند دمنه ردیابی کرد؛ جایی که تصمیم‌ها نه همواره به صورت مستقیم، بلکه از خلال روایت، مشورت، سوءظن و بازتفسیر نشانه‌ها شکل می‌گیرند.

۴-۱- میکروفیزیک قدرت: روابط قدرت در سطح کنش‌های روزمره

اگر قدرت را، چنانکه فوکو می‌گوید، نه یک امر متمرکز بلکه شبکه‌ای از روابط بدانیم، پرسش بعدی ناگزیر این است که این روابط دقیقاً در کجا و چگونه عمل می‌کنند. مفهوم «میکروفیزیک قدرت» پاسخی به همین پرسش است: تلاشی برای اینکه تحلیل قدرت از سطح انتزاعی به سطح کنش‌های عینی و جزئی انتقال یابد، جایی که قدرت نه به صورت کلان، بلکه در رفتارها، تعاملات و رویه‌های روزمره آشکار می‌شود. «قدرت به مثابه رابطه» تعریف ماهیت قدرت است و «میکروفیزیک قدرت» ناظر به شیوه‌های عینی و جزئی عمل این روابط در سطوح خرد اجتماعی است.

در دیدگاه فوکو، قدرت، میکروفیزیکی است که پراکنده و قابل تحمل، زیرا پنهان است. برای نشان دادن این سطح خرد از عملکرد قدرت، فوکو به تحلیل نهادهایی می‌پردازد که در آنها می‌توان سازوکارهای قدرت را به صورت عینی مشاهده کرد. زندان، مدرسه یا بیمارستان برای او صرفاً نهاد نیستند، بلکه «آزمایشگاه‌هایی» هستند که در آنها می‌توان دید چگونه قدرت از طریق نظارت، تنظیم و جزئی‌ترین مداخلات بر بدن‌ها و رفتارها اعمال می‌شود. آنچه او با عنوان میکروفیزیک قدرت از آن یاد می‌کند به گونه‌ای که می‌بایست یک زندان- ماشین یا سلولی رؤیت‌پذیر ساخته شود که زندانی خود را در آن همچون «در خانه شیشه‌ای فیلسوف یونانی» گرفتار ببیند و نیز یک مکان مرکزی که در آن جایگاهی دائمی بتواند هم زندانیان و هم کارکنان را کنترل کند» (فوکو، ۱۳۷۸: ۳۱۰).

این جابه‌جایی از «چیستی قدرت» به «چگونگی اعمال آن»، یکی از نقاط عطف روش‌شناسی فوکو است؛ تغییری که تحلیل قدرت را از سطح مفاهیم کلی به سطح فرآیندهای عملی و قابل مشاهده منتقل می‌کند. از این منظر، متن ادبی به مثابه فضایی قابل بررسی است که در آن قدرت در لایه‌های خرد و در خلال تعامل میان عناصر مختلف بازتولید و جابه‌جا می‌شود.

۴-۲- قدرت و دانش به مثابه شبکه‌ای از تولید معنا

در اندیشه فوکو، قدرت و دانش نه دو حوزه مستقل، بلکه دو بُعد درهم‌تنیده از یک فرایند واحدند. فوکو با کنار گذاشتن تصور سنتی از دانش به‌عنوان امری خنثی و بازتاب‌دهنده واقعیت، نشان می‌دهد که آنچه «حقیقت» نامیده می‌شود، در بستر روابط قدرت، تولید و تثبیت می‌گردد. از این منظر، دانش نه بیرون از قدرت، بلکه در دل مناسبات آن شکل می‌گیرد و همزمان به بازتولید و تقویت همان مناسبات یاری می‌رساند.

بر این اساس، اگر دانش درون روابط قدرت شکل می‌گیرد، باید پرسید این روابط چگونه عمل می‌کنند و از چه طریق برخی گزاره‌ها به‌عنوان «حقیقت» تثبیت می‌شوند. در دیدگاه او «قدرت، دانش را تولید می‌کند و قدرت و دانش به‌طور مستقیم مستلزم یکدیگرند. حقیقت بیرون از قدرت قرار ندارد، بلکه در اثر مجموعه‌ای از قیود و سازوکارها تولید می‌شود. حقیقت در یک رابطه دَوْرانی با نظام‌های قدرت قرار دارد: نظام‌هایی که آن را تولید و حفظ می‌کنند، و نیز اثرات قدرتی که از آن ناشی می‌شود و آن را گسترش می‌دهد. این همان چیزی است که می‌توان «رژیم حقیقت» نامید. هر جامعه‌ای رژیم حقیقت خاص خود را دارد؛ یعنی انواع گفتمان‌هایی که آن جامعه آنها را به‌عنوان حقیقت می‌پذیرد و به‌کار می‌گیرد» (Foucault , ۱۹۸۰: ۴۲-۴۳).

این پیوند میان قدرت و تولید حقیقت، ریشه در سنتی دارد که پیش از فوکو، به‌ویژه در اندیشه نیچه، طرح شده بود. نیچه این اصل را مطرح کرد که تمامی شکل‌های دانش، برآمده از تأویل و متکی بر خواست‌سالاری و قدرت هستند. فوکو این ایده را از سطح تأملات فلسفی فراتر برده و آن را به ابزاری برای تحلیل سازوکارهای عینی قدرت در جامعه تبدیل می‌کند، او با استفاده از دیدگاه‌های نیچه در این زمینه به بررسی و شکافتن بیشتر رابطه قدرت-دانش پرداخت (ساراپ، ۱۳۸۳: ۹۵).

چنین برداشتی از رابطه قدرت و دانش، می‌تواند نشان دهد حکایت‌های متون تعلیمی صرفاً حامل گزاره‌های اخلاقی یا تعلیمی نیستند، بلکه به‌منزله فضاهایی گفتمانی عمل می‌کنند که در آنها «حقیقت» نه به‌صورت خنثی، بلکه در نسبت با موقعیت‌های قدرت تولید و بازتفسیر می‌شود.

۴-۳- قدرت و تولید سوژه

در امتداد فهم قدرت به مثابه رابطه و میکروفیزیک آن، یکی از بنیادی‌ترین پیامدهای این تلقی در اندیشه فوکو، بازتعریف «سوژه» است. در نگاه سنتی، سوژه نقطه آغاز تحلیل است؛ فردی خودبنیاد که در برابر قدرت قرار می‌گیرد. اما در اندیشه فوکو، سوژه نه نقطه آغاز، بلکه «محصول» روابط قدرت است. به بیان دیگر، قدرت صرفاً بر انسان‌ها اعمال نمی‌شود، بلکه آنها را به عنوان نوع خاصی از «سوژه» تبدیل می‌کند. از این رو، فهم قدرت بدون تحلیل فرایندهای سوژه‌سازی ممکن نیست.

از این منظر، فرد انسانی هرگز بیرون از شبکه‌های قدرت قرار ندارد تا سپس در معرض آن قرار گیرد؛ بلکه از همان آغاز، درون صورت‌بندی‌هایی شکل می‌گیرد که امکان اندیشیدن، کنش و حتی ادراک خود را برای او تعیین می‌کنند. از نظر فوکو «ما همواره به درون یکی از صورت‌بندی‌های قدرت پرتاب می‌شویم» (قادرزاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۶).

با این حال، این تلقی از سوژه‌سازی به معنای حذف کامل آزادی نیست. قدرت نه افراد را به طور کامل تعیین می‌کند و نه آنها را کاملاً آزاد می‌گذارد؛ بلکه میدان‌هایی از کنش را سازمان‌دهی می‌کند که در آنها افراد می‌توانند واکنش نشان دهند، انتخاب کنند یا حتی مقاومت کنند. بنابراین، سوژه همزمان «محصول قدرت» و «محل اعمال آن» است. این تلقی از سوژه‌سازی، در تحلیل کنش‌های روایی و گفتاری شخصیت‌های متون روایی می‌تواند نشان دهد که چگونه سوژه‌ها در متن، همزمان محصول این روابط و عامل بازتولید آنها هستند.

۵- بازخوانی ایدئولوژیک کلیله و دمنه

همان‌گونه که بیان شد در پژوهش‌هایی که پیرامون دیدگاه‌های فکری طرح شده در کلیله و دمنه انجام شده است اغلب «مشروعیت سلطنت و لزوم اطاعت» به عنوان مهم‌ترین پیام این اثر در لایه‌های آشکار و پنهان، تبیین شده است، در ادامه، ضمن تحلیل این دو دیدگاه، نشان داده می‌شود که در این اثر می‌توان ردپای نوعی منطق ضمنی و روایی را نیز مشاهده کرد که در آن، روابط قدرت در ساختار کنش‌ها، پیامدها و سرنوشت شخصیت‌ها بازنمایی می‌شود.

۵-۱- دیدگاه اول: تثبیت پذیرش قدرت الهی پادشاه نزد طبقات اجتماعی در گفتمان‌های آشکار متن

در پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه دیدگاه‌های اندیشگی در کلیله و دمنه، اغلب این اثر را متنی می‌دانند که تلاش می‌کند میان هنجارهای اسلامی و سنت‌های پادشاهی ایران‌شهری تعامل برقرار نماید. در اندیشه سیاسی ایران‌شهری، پادشاهی نه صرفاً یک نهاد سیاسی، بلکه امری کیهانی و مقدر تلقی می‌شود که مشروعیت خود را از «فرّه ایزدی» می‌گیرد؛ نیرویی قدسی که شاه را برگزیده و نظم اجتماعی را به واسطه او تثبیت می‌کند. در این چارچوب، سلسله مراتب اجتماعی بازتاب نظمی از پیش تعیین شده است و اطاعت از پادشاه، نه فقط یک الزام سیاسی، بلکه ضرورتی هم‌راستا با نظم جهان به شمار می‌آید (پولادی، ۱۳۸۵: ۲۱).

برای مثال در مقاله «تعلیمات اخلاقی در گفتمان مسلط کلیله و دمنه و کارکرد آن در اقبال این اثر در طول تاریخ» (طالبیان و امین، ۱۳۹۷) بیان می‌شود مشروعیتی که به سبب فرّه ایزدی کسب می‌گردد استدلالی بی‌چون و چرما را در توجیه نابرابری طبقات اجتماعی ارائه می‌دهد: «شاخص‌ترین دستاویز گفتمان حکومتی در کلیله و دمنه با هدف مشروعیت بخشیدن به ملک/ پادشاه، تقریباً به نوعی همان اندیشه کهن، «فر ایزدی» یا «سلطان ظل الله» است. در حقیقت در نظام ایدئولوژیک این اثر، برای تثبیت و پذیرش قدرت پادشاه در نزد تمام طبقات اجتماعی، بر اساس ساختار متنی، تمام مشارکان، قدرت و مشروعیت پادشاه و حکومت او را از جانب خداوند می‌دانند» (همان: ۱۰). این مقاله در ادامه بیان می‌کند: برای مثال در باب بومان و زاغان می‌خوانیم «و هیچ عیب، ملوک را چون غدر و بی‌قولی نیست، که ایشان سایه آفریدگاران در زمین و عالم بی آفتاب عدل ایشان نور ندهد و احکام ایشان در دماء و فروج و جان و مال رعایا نافذ باشد» (کلیله و دمنه: ۲۰۹). همچنین زاغ در داستان بوف و زاغ درباره پیروزی زاغان می‌گوید: «هرچه از این نوع دست دهد به فر دولت ملک باشد» (همان: ۲۲۸). ابوالمعالی نیز در بازتولید این گفتمان مورد تأییدش در ارتباط با قدرت معاصر خود می‌نویسد: «و بر اشارت حضرت نبوت بدان وارد است که الملک و الدین توأمان. و به حقیقت باید شناخت که ملوک اسلام سایه آفریدگاران» (همان: به نقل از طالبیان و امین، ۱۳۹۷: ۳۱).

این مقاله در ادامه بیان می‌کند در توجیه تغلب و قدرت‌طلبی و استبداد شاه به مصداق ضرب‌المثل «الحق لمن غلب» دستیابی به قدرت سیاسی، معیار شایستگی حاکمیت تلقی می‌شده است (طالبیان و امین، ۱۳۹۷: ۱۲): و از کلیله و دمنه مثال می‌آورد که: «جهانداری را

منزلت شریف و درجت عالی است و در ضبط و حفظ آن جد و مبالغت باید نمود که بقای ملک و استقامت دولت بی حزم کامل و عدل شامل و رای راست و شمشیر تیز ممکن نباشد» (کلیده‌ودمنه: ۲۳۶)

براین اساس «بندها و عباراتی آمیخته به ایدئولوژی قدرت که گفتمان غالب متن را در تأیید و توجیه عملکرد و تغلب شاه تولید و بازنمایی می‌کند: برای مثال رد و پذیرش هر آن کس که بخواهند (طالبیان و امین، ۱۳۹۷: ۱۶)، «پادشاه بر اطلاق، اهل فضل و مروت را به کمال کرامات مخصوص نگرداند، لکن اقبال بر نزدیکان خود فرماید که در خدمت او منازل موروث دارند و به وسایل مقبول متحرم باشند» (کلیده‌ودمنه: ۷۲ به نقل از همان) و یا حفظ وجود و رضایت و حرمت و ملک پادشاه به هر بها: «پلنگ گفت اگر مرا هزار جان باشد فدای یک ساعت رضا و فراغ ملک دارم از حقوق نعمت‌های او یکی نگزارده باشم» (همان: ۱۶۰)

این رویکرد در پژوهش‌های دیگری نیز دیده می‌شود برای مثال مقاله «مفهوم و مبانی خرد سیاسی در کلیده‌ودمنه» (حسینی باقری شریف‌آباد، ۱۴۰۱) به این نتیجه دست می‌یابد که «اندیشه شاه آرمانی در کلیده‌ودمنه نیز مانند دیگر اندرزنامه‌ها و سیاست‌نامه‌ها نقش محوری و اصلی دارد. عدالت در این اثر نه به عنوان کارکرد و الزامات حکومت بلکه از محاسن و ویژگی‌های پادشاهان و لطفی است که آنها به زیردستان خود می‌کنند. می‌توان در مواردی همچون اشاره به سجایای اخلاقی و مفهوم ظل‌الله، دگردیسی مفهوم فره را دید. منشی استدلال می‌کند حال که مصلحت دین در گرو مهابت شمشیر پادشاهان است پس اطاعت از آنها نیز لازم است» (همان: ۴۳).

برآیند این گروه از پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در سطح گفتمان آشکار، کلیده‌ودمنه به گونه‌ای نظام‌مند در حال بازنمایی و تثبیت نوعی ایدئولوژی سلطنتی است که مشروعیت پادشاه را امری قدسی، پیشینی و غیرقابل مناقشه جلوه می‌دهد. در این سطح، زبان متن - چه در قالب اندرزها و چه در ساختار روایت‌ها - به نحوی عمل می‌کند که اطاعت از پادشاه نه صرفاً یک انتخاب سیاسی، بلکه ضرورتی اخلاقی و حتی کیهانی به نظر برسد. با این حال، تمرکز بر این لایه، هر چند بخش مهمی از سازوکار ایدئولوژیک متن را آشکار می‌کند، اما این پرسش را نیز برمی‌انگیزد که آیا معنای سیاسی اثر به همین سطح صریح و هنجارساز محدود می‌شود، یا در لایه‌های دیگر روایت، منطق‌های پیچیده‌تری از قدرت، اطاعت و کنش نیز قابل شناسایی است؟

۵-۲- دیدگاه دوم: تثبیت اطاعت بی چون و چرا از شاه در لایه‌های پنهان متن

دیدگاه دومی که در مجموع همسو با نگرش اول است، تلاش کلیله و دمنه را برای تثبیت مفاهیمی همچون اطاعت بی چون و چرا از شاه و طبقاتی بودن جامعه و محکوم بودن هرگونه تلاش برای رسیدن به طبقه‌ای بالاتر و یا مخالفت با شاه را در «لایه‌های پنهان متن» نشان می‌دهد.

بر این اساس در کلیله و دمنه بر موضوعاتی مانند احترام به وضعیت موجود، عدالت‌گرایی، ماندگاری در طبقه و پیشه، پایبندی به خطوط اجتماعی از پیش تثبیت شده، پاسداشت روابط سلسله‌مراتبی تأکید می‌شود و هنگامی که یکی از طرفین تخاصم، به این مرزبندی‌ها پایبند نمی‌ماند، مرگ یا خسران به همراه دارد. مرز از موضوعی اجتماعی تبدیل به امر هستی‌شناختی می‌شود (یعقوبی جنبه‌سرای، ۱۳۹۶: ۸۰). برای مثال در داستان شیر و گاو برخلاف ظاهر، درخواست رای و پاسخ برهمن که با روکش داستانی اخلاقی جلوه پیدا کرده است به صورت نمایش نزاع قدرت میان دو گروه متخاصم یکی نمایندگان نظام سلسله‌مراتبی و دیگری طرفدار فردگرایی است. در این داستان کلیله برای اثبات ضرورت حفظ نظم طبقاتی مثال «بوزینه و درودگر» را می‌آورد که درونمایه آن در تأیید حفظ فاصله است، فاصله‌ای که اگر از آن عدول شود، عاقبتی جز مرگ ندارد. دمنه مثال‌های دیگری می‌آورد در مقابل کلیله بار دیگر با برجسته کردن مفهوم «طبقه» بر رعایت نظم طبقاتی پای می‌فشارد: «هر طایفه‌ای را منزلتی است و ما از آن طبقه نیستیم که این درجات مرشح توانیم بود» (کلیله و دمنه به نقل از یعقوبی جنبه‌سرای، ۱۳۹۶: ۶۳).

این مقاله در ادامه استدلال می‌کند که «بخش پایانی داستان شامل کشته شدن گاو و خبر کشته شدن دمنه به دست شیر است و نظر اصلی راویان کلان‌قصة که نظام سیاسی سلسله‌مراتبی است تثبیت می‌شود و دمنه که طرفدار عدول از نظم طبقاتی است به مرگ دچار می‌گردد. داستان بوف و زاغ نیز شرح رعایت نکردن مرز دوست و دشمن یا محرم و نامحرم است که صدای مؤلف پنهان نشان می‌دهد نتیجه چنین رفتاری چیزی جز زوال و تباهی نیست» (همان: ۶۴).

این رویکرد در دیگر مقالاتی که به بررسی لایه‌های پنهان ایدئولوژیک کلیله و دمنه پرداخته‌اند نیز مشاهده می‌شود برای مثال مقاله «ساختار روایی کلیله و دمنه براساس گفتمان کاوی تعامل رای و برهمن» (یعقوبی جنبه‌سرای و احمدپناه، ۱۳۹۰) در تلاش است «نشان

دهد تعامل رای با برهمن به مثابه پیوند دولت و دین، در صدد القای مشروعیت قدرت رای است. تعامل آنها همتراز نیست. در این داستان‌ها دلالت‌های ضمنی حاکی از غلبه صدای مستقیم و غیرمستقیم رای بر همه صداهاست. او دانایی خود را که همان قدرت اوست، از مجرای برهمن در مقام راوی معتبر به دیگران تحمیل کرده است» (همان: ۹۸).

بدین ترتیب رویکرد دوم را می‌توان نه صرفاً در امتداد، بلکه در تعمیق تحلیل نخست دانست؛ چراکه این بار ایدئولوژی سلطنت نه فقط در سطح تصریحات و اندرزهای مستقیم، بلکه در سازوکارهای روایی، سرنوشت شخصیت‌ها و منطق درونی داستان‌ها جست‌وجو می‌شود. در این خوانش، روایت‌ها خود به مثابه ابزارهایی ایدئولوژیک عمل می‌کنند که از طریق پاداش و کیفر، حدود کنش مجاز و نامجاز را تثبیت کرده و هرگونه تخطی از نظم سلسله‌مراتبی را با پیامدهایی چون حذف، مرگ یا فروپاشی همراه می‌سازند. با این حال، تمرکز بر این لایه پنهان نیز همچنان این پرسش را باقی می‌گذارد که آیا تمامی کارکرد روایت‌ها را می‌توان به بازتولید یک نظم ایدئولوژیک فروکاست، یا آنکه همین روایت‌ها در کنار این کارکرد تثبیتی، امکان‌هایی برای خوانش‌های پیچیده‌تر از منطق قدرت و کنش در درون آن نیز فراهم می‌کنند؟ هدف این مقاله نشان دادن این است که *کلیده‌ودمنه* نه فقط بازنمایی ایدئولوژی سلطنت، بلکه صورت‌بندی نوعی عقلانیت کنش در میدان قدرت است.

۵-۳- منطق بقا در میدان قدرت: خوانشی از *کلیده‌ودمنه* براساس نظریه قدرت

براساس لایه‌های آشکار و پنهان *کلیده‌ودمنه* به درستی می‌توان دریافت که این کتاب، اطاعت، قائل بودن به سلسله‌مراتب قدرت و موارد دیگری که مطرح شد را تثبیت می‌کند. اما این همه ماجرای *کلیده‌ودمنه* نیست. درست است که در ابتدای کتاب بیان می‌شود «الملک و الدین توأمان» (*کلیده‌ودمنه*: ۴) و این دیدگاه را در مقدمه بسط می‌دهد اما بلافاصله وارد مسئله «رهینه دوام» می‌شود و کمال کامگاری ملک را در روا داشتن عدالت و آبادانی مملکت و راه‌ها و حرفه‌ها و رفاه درویشان و عمارت نواحی و آسودگی «مصلحان» می‌داند (همان: ۷). در بسیاری از حکایت‌ها نشان داده می‌شود که خروج از میدان قدرت خطرناک است و مخالفت مستقیم با پادشاه به شکست یا مرگ می‌انجامد و نظم سیاسی مقدم بر هر چیزی است، اما در پس همه اینها یک پیام خطاب به کارگزاران میدان قدرت و حتی مردم عادی نهفته و آن این است که: «باید بازی قدرت را بشناسی تا بتوانی دوام بیاوری».

پادشاه فرمانروای مطلق است اما فریب هم می خورد:

آیا پیام داستان‌های کلیله و دمنه صرفاً «اطاعت بی چون و چرا» است؟ اگر دقیق‌تر بنگریم برای تصویر و تثبیت چنین دیدگاهی، پادشاه باید دارای قدرتی خطاناپذیر و الهی تصویر شود اما چنین نیست. برای مثال در داستان شیر و گاو، شیر به طور غیرمستقیم نقد می شود: شیر ساده لوح است، می ترسد، نسبت به اطرافیانش بدبین است، فریب می خورد و همیشه تصمیم‌های درستی اتخاذ نمی کند.

در این اثر نشان داده می شود که حتی شخصیت‌های موافق و نزدیک به دربار نیز می توانند از جایگاه امنی برخوردار نباشند و وفاداری همواره تضمین کننده امنیت نیست بنابراین پیام ساده‌ای مانند تلاش برای تبلیغ اطاعت محض کاملاً با واقعیت‌های این کتاب منطبق نخواهد بود. برای مثال در همان داستان محوری این اثر، گاو تبدیل به نزدیک‌ترین فرد به شاه می شود و رابطه او با شیر بر پایه نوعی اعتماد و وفاداری استوار می گردد اما دقیقاً همین نزدیکی او را در معرض حذف و مرگ قرار می دهد و با یک چرخش در ذهن پادشاه، از «محرم» به «تهدید» تبدیل می گردد و درحقیقت نویسنده به طور غیرمستقیم نشان می دهد که نزدیکی به قدرت همواره مساوی با امنیت بیشتر نیست، بلکه گاهی ریسک بالاتری دارد.

بنابراین کلیله و دمنه آموزش زیستن در میدان قدرت است نه تبلیغ اطاعت بی چون و چرا. متنی که نشان می دهد در ساختار قدرت، حقیقت، اخلاق و حتی وفاداری، تابعی از موقعیت‌اند و نادیده گرفتن این منطق، می تواند به حذف یا مرگ بیانجامد. اما آیا این نگرش دو خوانش قبلی از لایه ایدئولوژیک کلیله و دمنه را نقض می کند؟ کلیله و دمنه هردوی این نگرش‌ها را همزمان پیش می برد و درحقیقت در دو سطح، عمل می کند: ۱- سطح مشروعیت‌بخشی به جایگاه پادشاه در این سطح- همان گونه که در دو نگرش اول بیان شد- پادشاه مرکز نظم است و جهان بدون او به هرج و مرج می رسد، مفاهیمی نزدیک به اندیشه سیاسی ایران شهری و یا ظل الله بودن پادشاه. ۲- سطح عملی (سیاست زیستن): اما علاوه بر این، نویسنده، سخنی هم با کارگزاران سیاست و یا حتی انسان‌های معمولی دارد. اینکه چگونه می توان در دربار و یا اساساً در چنین میدان قدرتی زنده ماند، چگونه می توان حذف نشد یا موقعیت را حفظ کرد. درحقیقت کلیله و دمنه مجموعه‌ای از «الگوهای کنش در میدان قدرت» را آموزش می دهد. بدین معنا که چه چیزهایی را بگویی، چه نگویی، چه زمانی وارد

یک موقعیت شوی، چه زمانی سکوت کنی. کنش‌هایی که بیش از آنکه اخلاقی باشد، تاکتیکی است.

۵-۳-۱- قدرت و دانش / حقیقت در روایت‌های کلیله‌ودمنه

همان‌گونه که بیان شد در چارچوب اندیشه فوکو، «حقیقت» نه امری مستقل و خنثی، بلکه محصولی از مناسبات قدرت و گفتمان است؛ آنچه به‌عنوان حقیقت پذیرفته می‌شود، درون شبکه‌ای از روابط تولید و تثبیت می‌گردد. از این منظر، می‌توان انتظار داشت که در متنی مانند کلیله‌ودمنه نیز، حقیقت نه به‌مثابه امری مطلق، بلکه به‌عنوان امری وابسته به موقعیت و کنش در میدان قدرت عمل کند.

در داستان‌های کلیله‌ودمنه، کنش درست، وابسته به «جایگاه» است نه «حقیقت». شخص اگر حرفی درست را در جایگاهی نادرست بر زبان بیاورد می‌تواند به مرگ بیانجامد و گاه اگر سنجیده سکوت کند، بقایش را تضمین کرده‌است. زبان مستقیم می‌تواند خطرناک باشد در نتیجه می‌بینیم که در بسیاری موارد در خلال یک داستان، شخصیت‌ها نیز حرفشان را در قالب داستان و تمثیل بیان می‌کنند.

در شناخت موقعیت، حقیقت نیز وابسته‌ای از موقعیت است و «بقا» بر «حقیقت» تقدم دارد. فوکو در تحلیل تبارشناسانه خود به این مسئله می‌پردازد که آنچه ما به‌منزله درست و نادرست می‌شناسیم «یعنی مفهوم حقیقت و خطا، در نظام قدرت و در حوزه سیاسی شکل می‌گیرد. حقیقت برخلاف تعبیر سنتی، کشف نمی‌شود بلکه ساخته یا تولید می‌شود. رژیم حقیقت در هر جامعه‌ای بیانگر روابط دانش و قدرت در آن جامعه است» (کچوئیان، ۱۳۸۲: ۳۹-۴۴). در داستان شیر و گاو، شخصیت گاو، صادق و دور از توطئه‌اندیشی است اما این «درست بودن اخلاقی» نه باعث رستگاری او، بلکه باعث مرگش می‌شود. در همین داستان، هنگامی که رابطه‌ای از اعتماد بین شیر و گاو شکل می‌گیرد و گاو به دربار نزدیک می‌شود، دمنه شروع به «بازتفسیر» رفتار او می‌کند، دمنه موقعیت روانی شیر را هدف می‌گیرد و حس تهدید و سوءظن را در او بر می‌انگیزد. او با بازتعریف نشانه‌ها و القای خوانشی تهدیدمحور، نحوه دیدن واقعیت را تغییر می‌دهد و ادراک شیر را دستکاری می‌کند. درحقیقت در این روایت می‌بینیم که دانش (روایت دمنه) تولید قدرت می‌کند، یعنی تصمیم شاه را تغییر می‌دهد.

دمنه صرفاً به بازتفسیر نشانه‌های موجود بسنده نمی‌کند، بلکه در مواردی با جعل گفتار و نسبت دادن سخنانی به گاو، «داده»‌ای را وارد میدان می‌کند که اساساً وجود خارجی ندارد.

با این حال، کار او تنها دروغ‌گویی ساده نیست؛ بلکه این دروغ زمانی کارگر می‌شود که بتواند در چارچوب ذهنی شیر معنا پیدا کند و با سوءظن‌ها و اضطراب‌های او همخوان شود. از این رو، دمنه نه فقط «حقیقت را تغییر می‌دهد»، بلکه مهمتر از آن، «نحوه دیده شدن حقیقت» را بازآرایی می‌کند.

حقیقت اخلاقی، همه‌جا با حقیقت سیاسی یکی نیست. آنچه در اینجا رخ می‌دهد، نه انتقال یک «حقیقت»، بلکه شکل‌گیری نوعی «رژیم ادراک» است؛ این فرایند را می‌توان در پرتو تحلیل فوکو از رابطه قدرت و حقیقت فهمید، جایی که حقیقت نه کشف، بلکه در اثر اعمال قدرت، «تولید» و «قابل قبول» می‌شود. در دیدگاه او «قدرت به طرز انفکاک‌ناپذیری با دعاوی مربوط به حقیقت گره خورده است، حقیقتی که حاصل جست‌وجوی ناب امور واقعی نیست بلکه اعمال قدرت در درون معرفت است و رژیم‌های حقیقت را شکل می‌دهد» (برد، ۱۳۸۲: ۱۱۷-۱۱۸).

دمنه هنگامی که گاو را که خود به نزد شیر آورده دارای جایگاهی نزدیک‌تر از خود به شیر می‌بیند درصدد برمی‌آید از همان اعتمادی که گاو به او دارد استفاده کند: «دمنه گفت [گاو] به من مغرور است و از من ایمن، به غفلت او را بتوانم افکند چه کمینِ غدر که از مامن گشایند جای‌گیرتر افتد» (کلیله و دمنه: ۸۶) و سپس «چون دژمی» به نزد شیر می‌رود و خود را در موقعیت اخلاقی خیرخواه قرار می‌دهد تا امکان سوءظن نسبت به گفتارش را از بین ببرد: «دمنه گفت: هر سخن که از سماع آن شنونده را کراهیت آید بر ادای آن دلیری نتوان کرد مگر که به عقل و تمییز شنونده ثقتی تمام باشد، خاصه که منافع و فواید آن بدو بازگردد. چه گوینده را در آن و رای گزارِ حقوق تربیت و تقریرِ لوازم مناصحت فایده‌ای دیگر نتواند بود [...] و نیز پوشیده نخواهد ماند که سخن من از محض شفقت و امانت رود و از غرض و ریت منزه باشد» (همان: ۸۸-۸۹). و علیه گاو، سخن می‌گوید: «شنزبه بر مقدمان لشکر خلوت‌ها کرده است و هریک را به نوعی استمالت نموده و گفته که شیر را آزمودم اندازه زور و قوت او معلوم کرد و رای و مکیدت او بدانست و در هریک خللی تمام و وضعی شایع دیدم» (همان: ۸۹) و این موضوع را با مقدمه و مؤخره‌های طولانی و تمثیل‌های اخلاقی شرح می‌دهد و حتی تلویحاً شاه را در موضعی قرار می‌دهد که گویی اگر نتواند از پس این موضوع برآید ملکی عاجز به نظر خواهد رسید: «و عاجزترِ ملوک آن است که از عواقب کارها غافل باشد و مهمات ملک را خوار دارد و هرگاه که حادثه بزرگ افتد و کار دشوار پیش آید موضع حزم و احتیاط را مهمل گذارد

و چون فرصت فایت گشت و خصم استیلا یافت نزدیکان خود را متهم گرداند و به هریک حوالت کردن گیرد» (همان: ۹۶). شیر در ابتدا متقاعد نمی‌شود، می‌گوید گاو، گیاه‌خوار است و نمی‌تواند به من آسیبی برساند ضمن اینکه اگر خیانت کسی مانند او که تا این اندازه پایگاه او را بالا برده‌ام به من مشخص شود «به تناقض قول و رگت رای منسوب گردم و عهد من در دل‌ها بی‌قدر شود» (همان: ۹۷) اما دمنه با تمثیل‌ها و استدلال‌های بیشتری موفق می‌شود شیر را نسبت به گاو بدبین کند. دمنه «خبر» نمی‌دهد، بلکه «تفسیر» می‌سازد، تفسیری که ادراک شیر را شکل می‌دهد و در نتیجه «تصمیم سیاسی» تولید می‌کند. دمنه مستقیماً نمی‌گوید «گاو دشمن است»، او رژیم ادراکی شیر را بازسازی می‌کند، کاری می‌کند که شیر خودش دچار شک شود، نتیجه‌گیری کند و تصمیم بگیرد، به‌گونه‌ای که تصمیم نهایی، به‌ظاهر محصول عقل پادشاه است، اما در سطحی عمیق‌تر، برساخته‌ی گفتار دمنه است.

این موضوع در بسیاری از داستان‌های درون‌متنی و تمثیل‌ها تکرار می‌شود: شخصی حرف درست می‌زند اما به دلیل اینکه جایگاه بالایی ندارد یا حرف را در زمان نامناسبی می‌زند یا در حق او بدگمانند، حرفش یا نادیده گرفته می‌شود یا حتی علیه خودش استفاده می‌شود و یا اینکه در موقعیت درست، با پنهان کردن یا تغییر حقیقت، نجات می‌یابد. برای مثال در داستان «بوزینه و باخه» لاک‌پشت قصد فریب دارد (حقیقت را پنهان می‌کند)، همسرش بیمار است (نقشه‌ای که ریشه آن در فریب دیگری است که همسرش ترتیب داده) و درمان او، دل بوزینه است، فریبی می‌اندیشد و بوزینه را پشت خود سوار می‌کند، بوزینه در لحظه خطر، با یک «گفتار موقعیت‌مند» خودش را نجات می‌دهد: «اگر بر جایگاه اعلام دادایی دل با خود بی‌اوردمی و این نیک آسان بودی بر من که در صحت زن تو راحت است و در فرقت دل، مرا فراغت» (همان: ۲۵۲).^(۱) گفتاری که مسیر روایت را از «مرگ» به «تعلیق خطر» می‌برد او نیت دشمن را با گفتار بازتعریف می‌کند، نه با زور. اینجا قدرت کاملاً فوکویی است: قدرت به‌مثابه تغییر در امکان کنش دیگری؛ در دیدگاه فوکو «قدرت فقط زمانی وجود دارد که به کار افتد. قدرت شیوه‌ای از کنش است که بر کنش‌های دیگران اثر می‌گذارد» (Foucault, 1982: ۷۸۹). گفتار بوزینه نه حقیقت را بیان می‌کند و نه صرفاً دروغی برای نجات است؛ بلکه با ایجاد تأخیر در کنش دشمن، یک «زمان دوم» در میدان قدرت تولید می‌کند که امکان بقا را فراهم می‌سازد. داستانی که در آن اخلاق (اعتماد، همراهی) شکست می‌خورد و موقعیت (تشخیص لحظه خطر) پیروز می‌شود.

البته این بدان معنا نیست که در کلیله و دمنه همواره مکر و فریب به عنوان استراتژی بقا بیان می‌شود. برای مثال در داستان «کبوتر مطوقه» (کلیله و دمنه: ۱۵۷) کبوتران در دام می‌افتند و با همکاری، دام را بلند و نجات پیدا می‌کنند. بنابراین نشان می‌دهد که بقا همیشه فردی نیست بلکه گاه با همکاری گروه می‌توان نجات یافت و همچنین راه نجات نیز همواره از مسیر حيله و فریب نمی‌گذرد. در واقع قدرت، توانایی خلق دارد. قدرت، واقعیت را، قلمرو اشیاء و موضوعات، و آیین حقیقت (صدق) را خلق می‌کند. فرد و معرفتی که ممکن است از وی تحصیل شود به همین خلق و ایجاد تعلق دارند (پایا، ۱۳۸۲: ۳۹۳).

۵-۳-۲- قدرت فقط در دست پادشاه نیست؛ در «روابط» جریان دارد:

پادشاهی مطلق است اما راه حل‌های زنده ماندن چیست؟

آیا کلیله و دمنه صرفاً گفتمان اطاعت را بازتولید می‌کند یا به مثابه متنی آموزشی، منطق زیستن در میدان قدرت را نیز منتقل می‌سازد؟ همان‌گونه که بیان شد، اغلب تحلیل‌ها از لایه‌های ایدئولوژیک کلیله و دمنه بیان می‌کنند که این اثر، در لایه‌های آشکار و پنهان خود، بر مطلق بودن مقام پادشاهی و لزوم اطاعت بی‌چون و چرا از او تأکید دارد. اما این اثر علاوه بر این سویه، روش زیستن در این ساختار را هم توصیف و به این پرسش مهم پاسخ دهد که در چنین وضعیتی، سیاست بقا چیست، چگونه می‌توان زنده ماند و یا موفق شد. حتی به این موضوع نیز می‌پردازد که ساختار مطلق و غیرقابل انتقاد و سلسله‌مراتبی است، اما در چنین ساختاری هر رفتاری چه پیامدهایی خواهد داشت؟ به نظر می‌رسد کلیله و دمنه نوعی «عقلانیت درباری» را تصویر می‌کند که ویژگی‌های آن احتیاط، گفتن غیرمستقیم حقایق، موقعیت‌سنجی، مدیریت خطر و مفاهیمی مانند آن است. این کتاب علاوه بر مشروعیت بخشی به سلطنت، دستورالعملی ضمنی برای کنش در ساختار قدرت را نیز به نمایش می‌گذارد و تقلیل آن به متنی که تبلیغ اطاعت بی‌چون و چرا از حکومت می‌کند ساده‌سازی پیچیدگی‌های آن خواهد بود.

این اثر، قدرت را مطلق نشان نمی‌دهد بلکه به درستی تصویر می‌کند که قدرت محصول شبکه‌ای از روابط است. دمنه با زبان و گفتگو، قدرت تولید می‌کند، کبوترها با مشورت از دام رهایی پیدا می‌کنند، بوزینه با گفتگوهای مصلحت‌اندیشانه از دست لاک‌پشت می‌رهد و متن بدین شکل نشان می‌دهد که قدرت تنها دست شاه نیست، مشاوران، واسطه‌ها، راویان همه در شبکه قدرت‌اند.

دمنه در نهایت کشته می‌شود و شاید یکی از دلایلی که چنین تعبیری شکل گرفته که کلیله‌و‌دمنه سعی در تثبیت مطلق بودن قدرت دارد همین نکته است که اغلب کسانی که به دنبال جاه و مقام و یا تغییرند، سرانجام نیکی ندارند. اما باید دید که دمنه پیش از مرگ چه چیزهایی را رقم می‌زند: رابطه شیر و گاو را می‌سازد و سپس تخریب می‌کند، ادراک شیر را دستکاری و تخریب می‌کند و تصمیم نهایی او را عملاً جهت می‌دهد.

بنابراین کلیله‌و‌دمنه نشان می‌دهد که قدرت صرفاً در رأس هرم سیاسی نیست، بلکه در کنش‌های زبانی، روایت‌ها و روابط میان کنشگران توزیع شده است. متن در سطح آشکار، نشان می‌دهد که شاه، قدرت نهایی و مطلق است و نظم، باید در نهایت به او بازگردد؛ اما در سطح زیرین نمایش می‌دهد که شاه به شدت به مشاوران، روایت‌ها و جریان اطلاعات وابسته است و قدرت او در این شبکه و در این میدان عمل می‌کند.

در باب «بازجست کار دمنه»، بعد از ماجرای گاو، شاه (شیر) به فکر بررسی می‌افتد و از دیگران مشورت می‌خواهد در نتیجه نشان می‌دهد برای فهم حقیقت به دیگران وابسته است و حتی در اصلاح خطایش هم مستقل نیست و نیازمند شبکه‌ای از داوری و روایت است. در باب «جغد و کلاغان»، پادشاه جغدها تحت تأثیر مشاوران مختلف قرار می‌گیرد، برخی مشورت‌ها را می‌پذیرد و برخی را رد می‌کند، در مقابل، کلاغ‌ها با «تدبیر و حيله» تصمیم شاه جغدها را دور می‌زنند: «گفت چنان صواب می‌بینم که ملک در ملا بر من خشمی کند و بفرماید تا مرا بزنند و به خون بیالایند و در زیر درخت بیفکنند و ملک با تمامی لشکر برود و به فلان موضع مقام فرماید و منتظر آمدن من باشد تا من از مکر و حیلت خویش بپردازم و بیایم و ملک را بیگاهانم. و آن شب بومان باز آمدند و زاغان را نیافتند و او را که چندان رنج بر خود نهاده بود و در کمین غدر نشسته هم ندیدند. بترسید که بومان بازگردند و سعی او باطل گردد، آهسته‌آهسته با خود می‌پیچید و نرم‌نرم آواز می‌داد و می‌نالید تا بومان آواز او بشنوند و ملک را خبر کردند» (کلیله‌و‌دمنه: ۲۱۱) پادشاه بومان با وزیران خود درباره پذیرفتن زاغ در میان بومان مشورت می‌کند، حرف وزیری که دیدگاهش درست بوده را نمی‌پذیرد و فریب کلاغ جاسوس می‌خورد، کلاغ با پنهان شدن در میان بومان، «نگونساری دشمن» را آسان و باعث شکستشان می‌شود. در نتیجه، تصمیم پادشاه نه فقط وابسته به مشاوران است، بلکه قابل فریب و دور زدن نیز هست. بنابراین کلیله‌و‌دمنه در سطح روایی، با حذف کنشگران مختل کننده، به بازتثبیت اقتدار پادشاه می‌انجامد؛ اما در سطح فرایندی، نشان می‌دهد که این اقتدار همواره

در معرض مداخله، دستکاری و بی‌ثباتی است و از خلال شبکه‌ای از روابط و میانجی‌ها عمل می‌کند.

به باور فوکو قدرت عمیقاً ریشه در شبکه‌ی جامعه دارد «قدرت را باید چیزی تلقی کرد که دَوران می‌کند یا شاید چیزی که فقط به شکل زنجیره‌ای عمل می‌کند، هرگز در جایی متمرکز نمی‌شود، در دست کسی قرار نمی‌گیرد و نمی‌توان آن را به‌منزله کالای یا بخشی از دارایی تصاحب کرد. قدرت در همه‌جا هست نه به این سبب که همه‌چیز را در بر می‌گیرد بلکه چون از هر جایی نشأت می‌گیرد و از پایین به بالا می‌جوشد» (Sheridan, 1980: 85).

۵-۳-۳- میکرو فیزیک قدرت در کلیله و دمنه

در کلیله و دمنه قدرت را نمی‌توان صرفاً در جایگاه پادشاه جست‌وجو کرد، بلکه این قدرت در خلال کنش‌های زبانی، روابط میان شخصیت‌ها و سازوکارهای ظریف تعامل شکل می‌گیرد. رویکردی که با میکرو فیزیک قدرت در اندیشه فوکو قابل توضیح است. از این منظر قدرت در همه‌جا هست نه به این معنا که همه‌چیز را در بر می‌گیرد بلکه به این معنا که از همه‌جا می‌آید. قدرت با ماهیت دائمی، مکرر، ساکن و خودبازتولیدگر بودنش، فقط اثری کلی است که از همه تحریک‌ها ناشی می‌شود (فوکو، ۱۳۸۸: ۱۰۸). از این منظر، برای فهم قدرت، باید نه به ساختارهای کلان، بلکه به نحوه عمل آن در جزئی‌ترین سطوح تعاملات توجه کرد. در نتیجه دیگر نمی‌توان کلیتی واحد برای قدرت قائل شد بلکه ما با وجوه گوناگون قدرت در اشکال محلی، متغیر و در حقیقت با «میکرو فیزیک قدرت» مواجهیم (ضمیران، ۱۳۷۹: ۶۶).

برای مثال، در داستان شیر و گاو، دمنه قدرت خود را نه از موقعیت رسمی، بلکه از توانایی‌اش در جهت‌دهی به ادراک پادشاه به‌دست می‌آورد. او با القای تدریجی سوءظن، فرآیند تصمیم‌گیری را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ بدین معنا که قدرت، در اینجا نه در حکم نهایی، بلکه در کنترل مسیر رسیدن به آن اعمال می‌شود.

همچنین، استفاده مکرر از تمثیل و روایت‌های درون‌متنی نشان می‌دهد که قدرت در کلیله و دمنه از خلال «روایت‌پردازی» نیز اعمال می‌شود. شخصیت‌ها به‌جای بیان مستقیم، از داستان‌ها برای اقناع، اغوا یا هشدار استفاده می‌کنند؛ امری که نشان می‌دهد قدرت در قالب‌های غیرمستقیم و از طریق شکل‌دهی به چارچوب‌های ادراکی عمل می‌کند.

زمان‌بندی گفتار نیز یکی دیگر از سطوح اعمال قدرت است. اینکه چه سخنی در چه لحظه‌ای و در چه شرایطی بیان شود، می‌تواند مسیر کنش را تغییر دهد؛ به‌گونه‌ای که یک سخن واحد، بسته به موقعیت، می‌تواند اثرگذار یا بی‌اثر باشد.

در کنار این موارد، روابط میان شخصیت‌ها از تعامل دمنه و شیر تا کنش جمعی کبوتران و یا جاسوسی کلاغ در میان بومان، نشان می‌دهد که قدرت در کلیله‌ودمنه نه صرفاً به‌صورت سلطه، بلکه در اشکال متنوعی از تأثیرگذاری، همکاری و جهت‌دهی به کنش‌ها ظاهر می‌شود. براین‌اساس، کلیله‌ودمنه را می‌توان متنی دانست که میکروفیزیک قدرت را در سطح روایت به نمایش می‌گذارد؛ جایی که قدرت نه در رأس هرم، بلکه در جزئیات تعاملات، در زبان، در زمان‌بندی و در نحوه شکل‌گیری معنا عمل می‌کند.

۵-۳-۴- کلیله‌ودمنه و تولید سوژه: سوژه درباری

از نظر فوکو، قدرت صرفاً محدودکننده یا سرکوبگر نیست، بلکه افراد را به‌عنوان سوژه تولید می‌کند و اشکال خاصی از هویت و کنش را پدید می‌آورد (Foucault, 1982: 777-778). در چارچوب دیدگاه‌های فوکو، سوژه از بیرون «آموزش داده» نمی‌شود، بلکه از طریق تکرار موقعیت‌ها، پاداش/ مجازات و الگوهای کنش «ساخته» می‌شود «قدرت است که هم سوژه‌ساز است و هم ابژه‌ساز؛ سوژه چیزی جز قدرت نیست. قدرت در همه‌جا هست و سوژه را شکل می‌دهد و خود از طریق سوژه عمل می‌کند» (شیرازی، ۱۳۸۸: ۱۱۰). فوکو تأکید می‌کند که مسئله اصلی او تحلیل شیوه‌هایی است که انسان‌ها در فرهنگ خود به سوژه تبدیل می‌شوند (Foucault, 1982: 777).

به نظر می‌رسد تولید سوژه، نتیجه نهایی سازوکارهای متنی مانند کلیله‌ودمنه است، این متن با فرآیندهایی که نمایش می‌دهد، بستری که برای ارائه موقعیت‌های مختلف فراهم می‌کند، نمایشی که از رویدادهای محتمل در محیطی همچون محیط دربار ارائه می‌کند، گویی در نهایت یک سوژه تولید می‌کند، سوژه‌ای که می‌توان آن را سوژه درباری نامید: محتاط، موقعیت‌سنج، غیرمستقیم‌گو، محاسبه‌گر.

در این پژوهش، «سوژه درباری» به‌عنوان یک مفهوم تحلیلی برای توصیف نوعی سوژگی به‌کار می‌رود که در فضای قدرت متمرکز و ناپایدار دربار شکل می‌گیرد. اصطلاح «سوژه درباری» در این پژوهش مفهومی ابداعی است که با الهام از نظریه سوژه‌سازی فوکو برای توصیف الگوی مسلط کنشگر در جهان روایی کلیله‌ودمنه به‌کار گرفته می‌شود. مقصود از این

اصطلاح، فردی نیست که صرفاً در دربار حضور دارد، بلکه کنشگری است که بقای خود را در گرو تشخیص مناسبات قدرت، مدیریت گفتار، درک موقعیت و تنظیم رفتار متناسب با شرایط می‌داند. چنین سوژه‌ای کمتر بر اصول ثابت اخلاقی تکیه می‌کند و بیشتر بر توانایی خویش موقعیت، پیش‌بینی پیامدها و انتخاب راهبردهای مناسب برای حفظ جایگاه خود متکی است. از این منظر، «سوژه درباری» نه یک تیپ شخصیتی، بلکه محصول مجموعه‌ای از سازوکارهای روایی است که در کلیله و دمنه به‌طور مکرر بازنمایی می‌شوند و الگوهای خاصی از کنش موفق و ناموفق را برجسته می‌سازند.

برای مثال:

دمنه، سوژه استراتژیک/گفتمانی که روایت‌سازی می‌کند، مستقیم حرف نمی‌زند، زمان‌بندی دارد ادراک شاه را می‌سازد: سوژه‌ای که بلد است «از طریق گفتار، قدرت اعمال کند».

گاو (شنزبه): سوژه اخلاقی ناموفق: شخصیتی که صادق است، وارد بازی قدرت نمی‌شود، موقعیت را نمی‌فهمد، در نتیجه حذف می‌شود.

کلیله: سوژه محتاط/منفعل: مدام توصیه به عدم مداخله می‌کند، برای حفظ موقعیت موجود تلاش دارد: سوژه حفظ بقا از طریق محافظه‌کاری.

بوزینه: در لحظه پاسخ می‌دهد و برای نجات: روایت می‌سازد: سوژه موقعیت‌شناس.

این سوژه نه از طریق تصریح مستقیم، بلکه از خلال الگوهای تکرار شونده کنش و پیامدهای آنها در روایت‌ها ساخته می‌شود. فوکو این نوع سوژه را برساخته گفتمان و درونی شدن حقیقت تحمیلی نظم جامعه تلقی می‌کند (قادی، ۱۳۹۰: ۱۳۳). کلیله و دمنه را می‌توان متنی دانست که از طریق بازنمایی مکرر موقعیت‌های بحرانی، الگوهای کنش قابل‌بقا را برجسته و سایر اشکال کنش را حذف می‌کند. در همین چارچوب، آنچه فوکو از آن به‌عنوان پیوند قدرت و سوژه یاد می‌کند، قابل توضیح می‌شود؛ «فوکو درصدد توجه به چگونگی تصاحب قدرت بر نمی‌آید بلکه به چگونگی اعمال و آثار آنها در ارتباط مستقیم با آنچه می‌توانیم سوژه یا ابژه قدرت بنامیم توجه می‌کند» (smart: 1994: 9).

برای مثال، در داستان شیر و گاو، گاو به‌عنوان شخصیتی صادق و فاقد مهارت‌های موقعیت‌شناسانه، علی‌رغم نزدیکی به قدرت، در نهایت حذف می‌شود؛ در حالی که دمنه با بهره‌گیری از زبان غیرمستقیم، روایت‌سازی و زمان‌بندی مناسب، قادر است ادراک پادشاه را

شکل دهد و مسیر تصمیم‌گیری را تغییر دهد. در اینجا، آنچه بقا را تضمین می‌کند نه «درست بودن»، بلکه توانایی کنش در چارچوب مناسبات قدرت است.

به همین ترتیب، در حکایت بوزینه و لاک‌پشت، بوزینه با یک پاسخ هوشمندانه و موقعیت‌مند از مرگ می‌گریزد؛ امری که نشان می‌دهد بقا وابسته به حضور ذهن و توانایی بازتعریف موقعیت است. در مقابل، در حکایت‌هایی دیگر، عدم درک مرزهای موقعیتی یا بیان نادرست حقیقت، به حذف یا نابودی می‌انجامد.

برآیند این الگوهای روایی، تولید نوعی سوژه است که می‌آموزد چگونه در میدان قدرت عمل کند: چه بگوید، چه نگوید، چه زمانی سخن بگوید و چگونه معنا را بازسازی کند. بنابراین کلیه‌ودمنه را می‌توان نه صرفاً متنی تعلیمی، بلکه سازوکاری دانست که از خلال آن، سوژه‌ای متناسب با منطق قدرت درباری شکل می‌گیرد.

۶- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تقلیل کلیه‌ودمنه به متنی در خدمت تثبیت ایدئولوژی سلطنت، هرچند بخشی از کارکرد آن را توضیح می‌دهد، اما پیچیدگی‌های روایی و عملکردی این اثر را به طور جامع تبیین نمی‌کند. این متن درعین‌بازنمایی و بازتولید نظم سلسله‌مراتبی و مشروعیت پادشاه، همزمان سازوکارهای درونی، سیال و رابطه‌ای قدرت را نیز در سطحی دیگر به نمایش می‌گذارد؛ سطحی که در آن، قدرت نه به‌عنوان امری متمرکز، بلکه به‌مثابه شبکه‌ای از کنش‌ها، گفتارها و تأثیرگذاری‌های متقابل عمل می‌کند.

در پرتو چارچوب نظری میشل فوکو، روشن شد که قدرت در این اثر بیش از آنکه در تصمیم‌نهایی پادشاه متجلی شود، در فرایند شکل‌گیری تصمیم توزیع شده است؛ فرایندی که در آن، کنشگرانی چون دمنه از طریق روایت‌سازی، بازتفسیر نشانه‌ها و مدیریت ادراک، مسیر کنش سیاسی را جهت می‌دهند. بدین ترتیب، تمایز میان «قدرت تصمیم» و «قدرت شکل‌دهی به تصمیم» به‌عنوان یکی از دستاوردهای تحلیلی این پژوهش برجسته می‌شود؛ تمایزی که امکان فهم دقیق‌تری از پویایی‌های قدرت در متن فراهم می‌آورد.

ازسوی‌دیگر، تحلیل نسبت قدرت و حقیقت نشان داد که در کلیه‌ودمنه، حقیقت نه امری مستقل و ثابت، بلکه محصولی از موقعیت و برساخته‌ای در دل روابط قدرت است؛ به‌گونه‌ای که کارآمدی گفتار، نه صرفاً به صدق آن، بلکه به جایگاه گوینده، زمان بیان و امکان اثرگذاری

آن وابسته است. در این چارچوب، بقا در میدان قدرت مستلزم نوعی عقلانیت موقعیت‌مند است که در آن، کنشگران باید میان بیان، سکوت، فریب، همکاری یا احتیاط، دست به انتخابی استراتژیک بزنند.

برآیند این فرآیندها، شکل‌گیری نوعی سوژه است که می‌توان آن را «سوژه درباری» نامید: سوژه‌ای که نه صرفاً تابع قدرت، بلکه محصول و درعین حال حامل آن است؛ سوژه‌ای که می‌آموزد چگونه در شبکه‌ای از روابط ناپایدار، از طریق تنظیم گفتار و ادراک، موقعیت خود را حفظ یا تقویت کند. بدین معنا، کلیله و دمنه را می‌توان متنی دانست که فراتر از کارکرد تعلیمی یا ایدئولوژیک، به مثابه سازوکاری روایی برای تولید و بازتولید این نوع سوژه عمل می‌کند.

درنهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که کلیله و دمنه همزمان در دو سطح عمل می‌کند: در سطح گفتمان، به تثبیت نظم سیاسی و مشروعیت قدرت می‌پردازد، و در سطح فرآیندی؛ ناپایداری، میانجی‌مندی و وابستگی آن به شبکه‌ای از روابط را آشکار می‌سازد. این دوگانگی نه تناقض، بلکه بخشی از منطق درونی متن است. از این رو، می‌توان این اثر را نه صرفاً بازتاب یک ایدئولوژی، بلکه صورت‌بندی روایی نوعی «دانش عملی قدرت» دانست؛ دانشی که امکان فهم و زیستن در میدان‌های پیچیده و متغیر قدرت را فراهم می‌آورد.

پی‌نوشت

۱. این روایت، یک «ماشین تولید فریب» در برابر یک «کنش گفتاری لحظه‌ای برای اختلال در آن ماشین» را به نمایش می‌گذارد، همسر لاک‌پشت برای فریب او به دروغ می‌گوید که بیمار است و برای کشتن بوزینه ادعا می‌کند که دواي بیماری او، دل بوزینه است، لاک‌پشت برای کشتن بوزینه نقشه می‌کشد و او را به سمت جزیره‌ای خیالی می‌برد و درنهایت بوزینه در لحظه می‌تواند با گفتار خود، این ماشین فریب را متوقف کند.

منابع

- برد، جی. اف. (۱۳۸۲). «فوکو، قدرت و سیاست». ترجمه محمدعلی قاسمی. گفتمان، (۷): ۱۱۲-۱۴۰.
- بهیان، شاپور. (۱۳۸۹). «روش‌شناسی میشل فوکو». علوم اجتماعی، سال چهارم، (۸): ۱-۲۱.
- پایا، علی. (۱۳۸۲). فلسفه تحلیلی مسائل و چشم‌اندازها. تهران: طرح نو.
- پولادی، کمال. (۱۳۸۵). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران. تهران: مرکز.

- حسنى باقرى شريفآباد، مهدى. (۱۴۰۱). «مفهوم و مباني خرد سياسى در كلييه‌ودمنه»، *سياست‌پژوهى اسلامى/ايرانى*، (۲): ۱۸-۴۶.
- دريوفس، هيوبرت و راينو، پل. (۱۳۷۹). *فراسوى ساختگرایی و هرمنوتیک*. ترجمه حسين بشيريه. تهران: نى.
- دلوز، ژيل. (۱۳۸۶). فوكو. ترجمه نيكو سرخوش و افشين جهانديده. تهران: نى.
- رضواينان، قدسيه و غفورى، عفت. (۱۳۹۴). «تبیین شکاف بين سياسيت و اخلاق برمبنای نظریه ماکياولی با بررسی پند و اندرز در داستان شیر و گاو كلييه‌ودمنه». *پژوهشنامه ادبيات تعليمی*، سال هفتم، (۲۵): ۴۱-۵۸.
- ساراپ، مادن. (۱۳۸۳). *راهنمایى مقدماتى بر پسااخبارگرایی و پسامدرنیسم*. ترجمه محمدرضا تاجیک. تهران: نى.
- شيرازى، محمد. (۱۳۸۸). «ديرينه‌شناسى و تبارشناسى فوكو به‌عنوان روشى درمقابل روش‌هاى تاريخى». *پژوهشنامه علوم اجتماعى*، سال سوم، (۴): ۱۰۳-۱۲۶.
- ضيمران، محمد. (۱۳۷۹). *ميشل فوكو: دانش و قدرت*. تهران: هرمس.
- طالبیان، يحيى و امين، ندا. (۱۳۹۷). «تعليمات اخلاقى در گفتمان مسلط كلييه‌ودمنه و کارکرد آن در اقبال اين اثر در طول تاريخ». *پژوهشنامه ادبيات تعليمی*، سال دهم، (۳۷): ۱-۳۰.
- فوكو، ميشل. (۱۳۷۸). *مراقبت و تنبيه: تولد زندان*. ترجمه نيكو سرخوش و افشين جهانديده. تهران: نى.
- فوكو، ميشل. (۱۳۸۸). *اراده به دانستن*. ترجمه نيكو سرخوش و افشين جهانديده. تهران: نى.
- قادرزاده، هيرش؛ نورى، هادى و نعيمى، عباس. (۱۳۹۱). «بازشناسى مفهوم قدرت در اندیشه فوكو». *غرب‌شناسى بنيادى*، سال سوم، (۲): ۱۰۷-۱۲۷.
- قادرى، زکريا. (۱۳۹۰). «نقد گفتمان فلسفى مدرنيته: سوژه، حقيقت و قدرت در اندیشه ميشل فوكو». *غرب‌شناسى بنيادى*، سال دوم، (۲): ۱۲۷-۱۷۹.
- کچوئيان، حسين. (۱۳۸۲). *فوكو و ديرينه‌شناسى دانش*. تهران: دانشگاه تهران.
- كلييه‌ودمنه. (۱۳۸۸). ترجمه نصرالله منشى. *تصحیح مجتبی مینوی*. تهران: ثالث.
- يعقوبى جنبه‌سرائى، پارسا. (۱۳۹۶). «موضع مؤلف پنهان حكايت‌هاى كلييه‌ودمنه: بر ساخت توزيع فضا». *نقد و نظریه ادبی*، سال دوم، (۱): ۵۳-۸۴.
- يعقوبى جنبه‌سرائى، پارسا و احمدپناه، فاتح. (۱۳۹۰). «ساختار روايى كلييه‌ودمنه براساس گفتمان كاوى تعامل راى و برهنمن». *ادب‌پژوهى*، (۱۸): ۷۱-۱۰۰.
- Foucault, Michel. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. edited by: Colin Gordon. Pantheon Books.

Foucault, Michel. (1982). *The Subject and Power, Critical Inquiry*. Vol. 8, No. 4, pp. 777-795.

Sheridan, Alan. (1980). *Michel Foucault, The Will to Truth*. London: Tavistock.

Smart, Barry. (1994). 'Rationality, Power, and Subjectivity', in *Michel Foucault*, Vol. 4, London: Routledge.

روش استناد به این مقاله:

کیانی بارفروشی، هاله. (۱۴۰۵). «بازخوانی ایدئولوژیک کلیله و دمنه: از مشروعیت بخشی به سلطنت تا سیاست زیستن در میدان قدرت (با تکیه بر دیدگاه‌های میشل فوکو)». *نقد و نظریه ادبی*، ۲۲(۱): ۱۸۳-۲۰۷. DOI:10.22124/naqd.2026.33471.2814

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

